

Mrázek, Roman

Syntaktické archaismy horní lužičtiny

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1969, vol. 18, iss. A17, pp. [93]-104

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101045>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ROMAN MRÁZEK

SYNTAKTICKÉ ARCHAISMY HORNÍ LUŽIČTINY

1. Cílem předkládaného článku je upozornit na několik konkrétních starobylých jevů v syntaxi spisovné horní lužičtiny, pokud se týče stavby jednoduché věty, a zdůvodnit takovým způsobem velký význam syntaktických dat z tohoto jazyka nejen pro srovnávací studium slovanské skladby, nýbrž jmenovitě také pro všestrannější poznání historického vývoje skladby jazyka českého.¹ O archaismech se v dalších výkladech bude mluvit nikoli snad v tom smyslu, jako by šlo o jevy v současné lužičtině nutně už zastaralé, více méně nesystémové, nýbrž pouze jako o jevech reprezentujících tak či onak pokračování dávné obecněslovanské situace.

Jazykové archaismy se ve větší míře obvykle vyskytují právě v okrajových územích určitého jazykového společenství. Platí to jak pro periferní dialekty národního jazyka, tak i pro periferní malé jazyky celého slovansky mluvícího areálu. V tomto druhém případě nelze ovšem pouštět se zřetele sousedství s jazykovým prostředím neslovanským a možné větší proniky odtud. Tak třeba v oblasti jazyka českého je známa větší archaičnost zejména okrajových nářečí moravských (lašských a moravkoslovenských), zčásti i jihozápadočeských, a v slovanském makrokontextu vykazují zase relativně vyšší procento starobylých rysů takové jazyky, jako jsou slovinština, makedonština, lužičtina a běloruština.

Pokud jde o lužičtinu, nacházíme tu v gramatické stavbě archaismy povahy morfologické i syntaktické. Z jevů morfologických stačí jen letmo připomenout alespoň důsledné zachování tvarů se sykavkami vzniklými druhou palatalizací v substantivním deklinačním paradigmatu (typu lok. sg. *na sněze* „na sněhu“), životnost kategorie duálu v plném rozsahu (sr. *smój přečelej* „my dva jsme přátelé“; *jeho noze stupaštej samej wot so* „jeho nohy kráčely samy od sebe“; *holcomaj zatykamoj hubu* „děvčatům /těm dvěma/ zacpeme /my dva/ pusu“) a neztencená rezistence jednoduchých préterit, aoristu a imperfekta; ostatně v konjugačních kategoriích slovesa se zde dochovaly ještě některé další, velmi archaické momenty.

Chceme-li se správně orientovat v tom, co v soustavě hornolužické syntaxe představuje starobylé slovanské kontinuum, musíme mít na zřeteli několik skutečností. Předně je to zcela specifická situace tohoto jazyka ve vztahu k němčině, těsná vzájemná symbióza obou a odtud pramenící vliv dominujícího

¹ Povšechně upozorňuje na komparatistický význam lužičtiny např. T. Lehr-Spławiński, *Znaczenie materiału lużyckiego dla badań porównawczych nad językami słowiańskim i, Lëtöpis Instituta za serbski ludozpyt A 8, 1961, 129–130.*

německého adstrátu — vždyť syntax je pro přejímání cizích prvků vcelku prostupnější než jiné složky mluvnického systému.² Dále je to dosti osobité postavení spisovného hornolužického jazyka: na jedné straně vyrůstal z lidového základu, a sdílel proto jeho celkový strukturální habitus i s jistou příměsí germanismů, na druhé straně se však nejednou od tohoto cizího vlivu snažil záměrně emancipovat, přičemž se tu puristické tendence od obrození až do současných dnů projevovaly jak v umělém oživování některých domácích zastaralých nebo odumřelých syntaktických prostředků, tak také v přejímání nebo ve frekvenčním napodobování konstrukcí z jiných slovanských jazyků, zvláště z češtiny.³ To vše nutí badatele k velké opatrnosti při interpretaci hornolužického materiálu.

Cizí vlivy na lužičtinu, jmenovitě ze strany němčiny, byly v sorabistice nejednou předmětem pozornosti. Už J. Liš v svém kompendiu hornolužické skladby⁴ z r. 1884 na mnoha místech verbis expressis uvádí a leckdy přímo puristicky odmítá ty či ony germanismy; např. str. 16—17 — v souvislosti s ústupem subjektového genitivu partitivního typu *njeje tu ani jeneho kubla*, str. 22 — napodobení něm. konstrukce typu *das ist zum Sehen*, str. 28 — nadbytečné kladení osobních zájmen v úloze podmětu, str. 44 — konstrukce typu *dajce nam při piwje wjeseli byč lasset uns fröhlich sein*, „budme veselí“, a v podčarové poznámce o původu modálního slovesa *dyrbječ* podle *dürfen*, str. 72 — převládající prepozice atributu před příslušným substantivem, str. 219 — participiální pasivní typ *zemrjety člowjek, spadnjena woda* místo ryzejších *zemrjely, spadnyła*. V poslední době zase, na brněnské syntaktické konferenci r. 1961, rozvedl vliv němčiny na koncové postavení finitního slovesa v lužické větě Fr. Michałk, další příspěvky podobného zaměření zazněly na syntaktickém symposiu v Brně r. 1966, na konferenci v Budyšině téhož roku a jinde.⁵ Dost často se uvádí jako germanismus nadměrné kladení atributivního demonstrativního zájmena *tón*, jež pak nabývá skoro až charakteru členu, nebo dosazování zájmen *to, wono* do jednočlenných vět (k tomu však viz níže § 3).⁶ Z vlastního materiálu ještě marginálně připomínám výrazný germanismus týkající se predikativního determinantu substantivního v dativu po předložce *k* (známý i ze staré češtiny), typu *rjadownja so wuwila k dobremu kolektiwej die Klasse hat sich zum guten Kollektiv entwickelt*, z jiných jednotlivostí např. jednočlenný útvar druhu *Kak so nanej dze? Wie geht es dem Vater?*

Následující výklady jsou výběrově zaměřeny pouze na případy typické, jejichž domácí charakter a starobylost celoslovansky nápadná nezbuzují pochybnost. Hlavním kritériem archaičnosti jsou implicitní širší nebo užší ana-

² Z prací našich jazykovědců k tomu obecně sr. K. Horálek, *Úvod do studia slovanských jazyků*², Praha 1962, 310—311, 336—339, 380—381; B. Havránek, *Zur Problematik der Sprachmischung*, TLP 2, Praha 1966, 84; J. Bauer, *K specifickým rysům ve stavbě lužickosrbšského souvětí*, sb. *Přinoški k serbskemu řešespytej* — *Beiträge zur sorbischen Sprachwissenschaft*, Budyšin 1968, 345—346.

³ K tomu sr. zejména H. Schuster-Sewc, *Die Geschichte der sorbischen Schriftsprachen (ein Grundriss)*, Slavjanska filologija (Materiali za V međunaroden kongres na slavistite), t. III, Sofija 1963, 135—151.

⁴ G. Liebsch, *Syntax der wendischen Sprache in der Oberlausitz*, Bautzen 1884.

⁵ Viz *Otázky slovanské syntaxe I*, Praha 1962, 190—198, 199—200; *Otázky slovanské syntaxe II*, Praha 1968, 314—315, 422—425; *Přinoški k serbskemu řešespytej*, Budyšin 1968, 85—93 (M. Radłowski), 94—105 (Fr. Michałk).

⁶ Např. K. Horálek, *Úvod do studia slovanských jazyků*, 381.

logie staročeské, staroruské, staroslověnské i jiné, které jsou autorovi z jeho dosavadní praxe již známé. Základem zobecňujících pozorování a příslušné ilustrativní dokumentace je především vlastní autorova excerpce z několika děl současné hornolužické literatury, převážně umělecké.⁷ Za jistý metodický nedostatek předkládaného nástinu nutno pokládat to, že nebylo možno soustavně přihlédnout k mluvené řeči lidové a že se pracuje z větší části jen s jazykem spisovným.⁸

Lužičtina ve svém dílčím systému syntaktickém zachovala nejednu dávnou konstrukci, z jiného slovanského prostředí nyní již neznámou nebo zasutou, méně zřetelnou. Takové případy mají obzvláštní cenu z hlediska historicko-srovnávacího a nemálo pomáhají při pokusech o rekonstrukci pozdně praslovanského stavu. Podobně zase, pokud se týče češtiny, máme v lužičtině leckdy lépe, výrazněji než v onom jazyce a jeho dialekttech doložen jev důležitý diachronicky pro historickou syntax českou nebo přímo i pro podporu určité hypotézy o vzniku té či oné konstrukce. Tím vším je dán komparatistický význam lužického materiálu. Zejména syntaktikové bohemisté by se měli hojněji než dosud obracet k údajům z lužičtiny, především tam, kde se sám materiál český při diachronických výkladech ukazuje jako ne zcela průkazný, interpretačně obtížný.

*

2. Díváme-li se na větu z hlediska její celkové gramatické ztvárněnosti, podmíněné souvztažností obou základních větných členů (resp. absencí podmětové části), ukazuje se lužický materiál v kategorii subjektu diachronicky poučným hlavně formálními postupy, jimiž je řešena výrazová potřeba činitele nekonkrétně, nevyhraněně miněného. Pokud jde o nevyhraněný subjekt znamenající osobu (osoby), jeví se tu nesporným slovanským archaismem věty s predikativním slovesem v nereflexivním tvaru 3. os. sg. maskulina, čes. typu *tam dojde tak za půl hodiny* (= „tam člověk, kdokoli dojde...“).⁹ Je známo, že tento výrazový typ je starší než pozdější typ s reflexivním tvarem neosobním (homonymním s formou neutrovou), v současné době v slovanštině více nebo méně všeobecně rozšířený. Zatímco v současné češtině onen starší, nereflexivní vyjadřovací způsob dožívá celkem už jen sporadickými realizacemi v hovorovém stylu, jsa častější jen v některých dialektech, zná jej horní lužičtina ještě v míře poměrně hojně; přitom vykazuje i dosti rozmanitou sémantickou základnu.¹⁰ Sr.

Prjedy hač by do pječ ličił, bęše kóferk wróco do kachlow a platy zaso horjeka „než by napočítal do pěli“ Bezd. 100; *Haj, połna móšeń zlotakow bę tehdy kuzarski kluč, z kotrymž sej móžeše durčka do wysokich česčow wotewręč „plná mošna zlatáků byl tehdy kouzelný klíč, kterým si člověk mohl otevřít dvířka“* Iselt 19—20; *By so wěšće wjeselił, by-li so z młynkom a z jeho nanom zeznał*

⁷ Jednotlivá díla v. v seznamu zkratk.

⁸ V budoucnu bude třeba vzít v úvahu zvl. materiál ve sbírce lidových pohádek: P. Nedo, *Sorbische Volksmärchen*, Budyšin (Domowina) 1956, a v sérii: *Sorbische Dialekttexte I—VI*, Budyšin (Domowina) 1963—1968 (pokračuje).

⁹ Sr. J. Zubatý, *Studie a články II*, Praha 1954, 437—438 (původně v *Zeitschrift für vergl. Sprachforschung* 40, 1907, 478n.); Fr. Trávníček, *Historická mluvnice česká*, III, 1956, 32—34.

„člověk by se určitě radoval, kdyby se poznal s mlynářem a jeho otcem“; *Jelizo by wucho k durjam tlóčit, by hdys a hdys ščerkot a klinkot slyšal* „kdyby člověk přitlačil ucho k dveřím“ Iselt 46; *Dothe sedženje napina bóle, hač hdy by běžal po sportnišću* „než kdyby se běželo po sportovišti“ Kraw. 29.

Komplementární distribuce ovšem odhaluje, že vedle toho horní lužičtina zná také příbuzné konstrukce s tvarem reflexivním, a ty dokonce převládají:

Praji so, zo je na mnje podobny „vypráví se“ Win.-Wj. 60; *W nich* (scil. v kamnech) *so ženje njezatepi* „se nikdy nezatopí“ Bezd. 79; *Hdyž so njesmě plakač nana dla, kak by so směło kwětkow dla?* „když se nesmí plakat pro tatínka“ Bezd. 9; *Běše to jenož mača čakarnja, z kotrejež so zaso z dvojimi durjemi dale džeše* „z níž se zase dvojími dveřmi šlo dále“ Bezd. 114.

A dále jsou tu běžně zastoupeny i konstrukce se zevšeobecňujícím slovesným tvarem 2. os. sg. nebo 3. os. plur. Např.

By-li ty nana překwapit, hdyž so rozzłobi, by pytnyl, kak... „kdyby někdo otce překvapil“ Iselt 44; *Tola mysle njemóžeš widžec, a Kowar widžeše jenož wobliča* „ale myšlenky nemůžeš, nemůže člověk vidět“ Kraw. 32; ... *a kotryž je padnył, dokelž su jemu to prikazali* „poněvadž mu to rozkázali“ Bezd. 45; *Su mi kóferk wzali* „někdo mi vzal kufřík, vzali mi kufřík“ Bezd. 129; *Dyrbi jenož pokazač, zo je dorosčeny, hewak so jemu wusměja* „jinak se mu vysmějí“ Kraw. 88.

Vyjádření všeobecně platného agentu substantivem *čłowjek* není v horní lužičtině neznámo, avšak objevuje se celkem zřídka. Tato skutečnost dosti překvapuje, protože by se dala a priori předpokládat jeho silnější frekvence pod vlivem německých „man-Sätze“. (Domnívám se proti Zubatému a Trávníčkovi, že u generalizujícího užití substantiva *čłowjek / čłowjek* jistý německý vliv popírat nelze.) Zároveň tu máme jeden z projevů toho, jak spisovná lužičtina odolala cizímu vlivu a dovedla si podržet svůj vlastní ráz.¹⁰

Pozornosti dále zasluhují věty s nekonkrétně míněným subjektem neživotným, věcným („něco, určitá věc, to“). Nacházíme dvojí souběžné vyjádření, buď bez zájmenného indefinitizujícího podmětu *to*, nebo s tímto podmětem. Konstrukce bez podmětového zájmena jsou podle všeho geneticky velmi starobylé, původnější než konstrukce s tímto zájmenem,¹² formálně se ztotožňující s větami skutečně jednočlennými, a v horní lužičtině opět dokládají odolnost spisovného jazyka vůči vnějším infiltracím, ač ovšem nelze nepomýšlet také na umělé potlačování neurčitého podmětového zájmena z hledisek puristických. Příklady zmíněných vět:

Tak horco so njež, kaž so wari „nejí se to tak horké, jak se to vaří“ Kraw. 134; *Bjez toho by tež šło* „bez toho by to taky šlo“ Kraw. 50; *Bě so tuž započato, kaž so slušese, hižo mje pytaja* „už to tedy začalo“ Bezd. 149; *Kajke da je było?* „jaképak to bylo?“ Bezd. 92.

Jak patrně, nebylo by obdobné stylizování věty bez podmětového neutrovaného zájmena únosné v češtině, avšak má plnou analogii v některých jiných

¹⁰ K lužické situaci se velmi zajímavě vyslovuje J. Zubatý, l. c., 439–440; sr. také Liebsch, *Syntax* ..., 9–10.

¹¹ V dialektech však německý vliv zasáhl znatelně a vyvolal přímo existenci kalkové, popříp. hybridní konstrukce: *man geht = jedyn chodži, jedyn chodžiš, (ty) chodžiš*; viz Fr. Michalk, *Dvě hybridnej konstrukciji jednoreje sady w serbskich dialektach*, Otázky slovanské syntaxe II, Praha 1968, 422–425.

¹² Dovedil tuto skutečnost J. Zubatý, viz o. c. v pozn. 9, 470n.

slovanských jazycích, zejména jižních. Jestliže je v hluž. podmět explicitní, situace se vyrovnává s češtinou. Příklady:

Běch něhdže cyle druhdže, hdžež je swětlo a čoplo a hdžež to wulkotnje za jasmynom wonja „a kde to velkolepě voní jasmínem“ Bezd. 85; *Hinak to w zymje njebudže* „jinak to v zimě nebude“ Bezd. 125; *A někto powědaj mi, jak je so to z tej jušku mělo!* „jak se to mělo, seběhlo s tou polívkou“ Iselt 73; *Po času to (scil. umění lyžovat) pōndže* „časem to půjde“ Kraw. 98.

3. Sluší se zdůraznit, že věty bez podmětne vystupují v současné spisovné horní lužičtině zásadně v podobě formálně jedno komplexní, tzn. bez doplňování nějakého „prázdného“ podmětového zájmena *wono*, to apod. Uchovává se zde tedy ten výrazový stav, který jest v ide. pokládati za původní, výchozí. Poněkud odlišná situace nastává ovšem v některých dialektech, tam vlivem němčiny takové podmětové slovice proniká.¹³ Typy bezpodmětých konstrukcí ve spisovné horní lužičtině mají nejbližší k obdobným typům spisovné češtiny, ve většině případů se s nimi kryjí. Sr. ze sféry útvarů s verbem finitem:

W nalěču so deščowaše, tři dny za sobu. Najprjedy so kidaše, potom so wodnjo a w nocy miholeše „Na jaře přšlo, tři dny za sebou. Nejprve lilo jako z konve, pak ve dne v noci mrholilo.“ Win.-Wj. 112; *Před wočomaj so mi začmi* „před očima se mi zatmělo“ Bezd. 69; *Mi je so po domiznje styskało* „stýskalo se mi po vlasti“ Iselt 117; *Tu dže wo zasadu* „jde tu o zásadu“ Bezd. 124; *Tak horco je mu bě* „tak horko mu bylo“ Kraw. 66; *Hdyž běše hižo po wječeri ...* „když už bylo po večeri“ Bezd. 100; *Mi na směch njeje!* „mně není do smíchu“ Iselt 145; *Nětkole je po všem* „nyní je po všem“ Bezd. 9; *Jemu bě, jako by jeho něchtó kruče wokoło žiwota dđeržal* „bylo mu, jako by ho někdo pevně držel kolem pasu“ Iselt 16; *Bě tomu ledma zrozumić* „sotva tomu bylo rozumět“. (Konstrukce se slovesy smyslového vnímání bývají však — opět podobně jako v češtině — také podmětové, s nominativem názvu vnímaného objektu, sr. *Na 'chódbje su kročele słyšeć* Bezd. 88 a k tomu čes. *je || jsou slyšet kroky.*)

Poznámka. Rezistence spisovné hornolužické jednočlenné věty vůči dosazování ryze formálního podmětového pronominálního elementu je v každém případě pozoruhodná, ať už je motivována puristickými snahami či nikoli. Stejně tak zaslouží z hlediska systémových souvztažností v tomto jazyce pozornosti skutečnost, že slovně nevyjádřen zůstává většinou také zájmenný podmět při finitní slovesné formě v útvarech dvojčlenných, sr. *Zo bych wědžal, što w tutym wažnym dokumenće stej, mje prošeše, zo bych jemu wotpisk do aktow wrócił. Nima k wotpisanju chwile!* Iselt 121–122.

4. Přecházíme k jevům týkajícím se kategorie samotného predikátu, slovesného i slovesně-jmenného.

V souvislosti se slovesným komponentem jeví se značně starobylými především formální prostředky ve sféře kategorie času, totiž zmíněné již uchování jednoduchých préterit. Živé jsou zde také formy plusquamperfekta (*Józeř jim wšitko rozjasnjowaše, štož w poslednej hodžinje zrozumjeli njeběchu* „J. jim vysvětloval všechno, čemu v poslední hodině nerozuměli“), a ze srovnávacího hlediska nás upoutávají zcela běžné orthotonické tvary pomocného slovesa *esse* v perifrastických préteritálních útvarech (např. *Je tu Američan byl?*)

¹³ K odlišnosti situace v jazyce spisovném a v dialektech viz zvl. diskusi na brněnském syntaktickém symposiu, sb. *Otázky slovanské syntaxe* II, 1968, 314–315.

„byl zde Američan?“); k tomuto slovoslednému archaismu, jak jej známe mj. ze staré češtiny, viz ještě níže § 9.

Slovesný modus predikátu skýtá zajímavý materiál pro řešení nejasné otázky geneze slovanského kondicionálu a jeho interakce s indikativem préterita, popříp. jeho genetické odvozenosti z tohoto indikativu. Situace ve spisovné horní lužičtině se zdá svědčit pro podporu předpokladu, že se kondicionálová platnost, tj. modální význam non-realis, mohla v průběhu dlouhé doby postupně vyvinout v určitých kontextech z platnosti indikativní minulé: děj, který je už (dávno) minulý, vlastně jako by už ani nebyl plně reálný.¹⁴ Nepřímých svědectví pro to je ostatně více, nejen někdejší stav slovanský (zde např. *řekl bych* mělo původní význam „byl jsem řekl“),¹⁵ ale též v jiných jazycích (sr. náhradu kondicionálu indikativem v protazi podmínkových vět v angličtině a francouzštině, např. *If I were you, I wouldn't do it; Si j'étais roi ...*, nebo homonymii imperfektového konjunktivu a indikativu slabých sloves v němčině, např. *ich sagte es nicht* „neřekl jsem to“ // „neřekl bych to“).

Nejvýmluvnější po této stránce se ukazuje minulý indikativ v hornolužických otázkách rozvažovacích, proniká v něm zřetelně sémantika podmíněnosti děje; sr. *Wón nima pjenjezy za to. Što dyrbał z tym tež započec?* „co by s tím měl taky počít?“ Kraw. 72; *Kak móhł to jenož započec?* „jak by to jenom mohl začnout?“ Kraw. 26. Podobné je tomu tak ve větách závislých: *Tam njeje Waurik, kiž čušli w poslednim času za všem, štož móhł kritizować* „tam není W., který poslední dobou slídí za vším, co by mohl kritizovat“ Kraw. 78.¹⁶

Pozoruhodné jsou ovšem také vedlejší věty srovnávací: *Krawc sčini gestu, jako chcyl pozběhnyć porstaj* „K. učinil gesto, jako by chtěl zvednout dva prsty /scil. k přísaze!“ Kraw. 12; *Wočinich kašćik, a zezda so mi, jako bychu husle mi šepnyłe* „otevřel jsem pouzdro a zardálo se mi, jako by mi housle zašeptaly“ Iselt 134.¹⁷ V určité systémové souvislosti se sémantickou oscilací preteritálního indikativu mezi moderně reálným a non-reálným stojí zajisté i užití takového indikativu k vyjádření optativnosti (to byl možná kdysi první mezistupeň směrem k non-realis), v petrifikovaném výrazu druhu: *Bóh dał, zo by Serbstwo tu krućišo stało dyžli za Dubrawu* „dejž Bůh, aby ...“ M. Now. 33; je to obdobně známo i z jiných slovanských jazyků (srch. *živeo!* „ať žije“, ukr. *zdorov buv* „buď zdrav“, čes. *zdrávi došli!*). Starobylé je zajisté i užití samotného kondicionálu ve větách práciích, např. *By ju nětko pohacać móhł* „kdyby ji teď mohl pohládit!“ Kraw. 67.

¹⁴ Velmi zajímavé je, že formy typu *šoł by, by přišoł* mohou fungovat nejen jako kondicionály, ale podle Liebsche (*Syntax ...*, 37) také v platnosti indikativu plusquamperfekta, označující pak uzuální děje minulé.

¹⁵ Při genezi slovanského kondicionálu nelze ovšem pouštět ze zřetele, že se tato morfoloická kategorie mohla stabilizovat také za spoluúčasti specifického formálního elementu, doloženého v stl. útvaru *bimь, bi ...*; je to vše problém zatím nevyjasněný; sr. též J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, Praha 1960, 320.

¹⁶ Vždy však závislé věty v tomto ohledu průkazné nejsou, protože v hluz. platí v kategorii času taková *consecutio temporum*, že při tvaru minulého času v hlavní větě stojí zpravidla při časové současnosti ve vedlejší větě rovněž tvar času minulého, např. *Krawc rozmyslowaše, kak móhł to najlěpje započec* „K. přemýšlel, jak to může // jak by to mohl nejlépe začít“ Kraw. 73. Nelze v té věci vyloučit německý vliv.

¹⁷ K lužickému kondicionálu sr. ještě Liebsch, *Syntax ...*, 44.

Genus verbi skýtá nepochybně archaický rys v tom, že v lužičtině dosud zůstává značně funkčně vytíženo reflexivní pasívum, ve slovanštině kdysi v této funkci všeobecně virtuální. Vystupuje nejen od sloves vidu nedokonavého (např. *To so chłosta* „to se trestá“ Kraw. 132), ale také vidu dokonavého, a to už reprezentuje pozoruhodnou zvláštnost: *Haj, cyła wjes so zniči hač na tři statoki* „celá ves byla zničena až na tři statky“ Iselt 59; *Wšědnje ličeše Krawc z tym, zo so zawoła před direktora* „normálně počítal K. s tím, že bude zavolan před ředitele“ Kraw. 47. Reflexivní pasívum může ojediněle mít význam rezultativní, totiž např. v ustáleném obratu *piše so* „je psáno, napsáno“; některé jiné jazyky zde mají podobu nereflexivní, sr. pol. *pisze*.

5. Predikát slovesně-jmenný vykazuje ve své složce jmenné navíc ještě několik archaických jevů dalších. Týkají se předně toho, že se zde ve větším rozsahu udržuje původní kongruentní pád predikativního, resp. predikativně-determinativního jména. V postavení při čisté sponě to celkem nic mimořádného není (např. *Mój nan bě Čech* „můj otec byl Čech“ Kraw. 144). Ostatně zde je nutno se mít na pozoru, poněvadž v horní lužičtině predikativní instrumentál sekundárně ustoupil, takže i predikativní nominativ by tu leckdy mohl být sekundární, nepůvodní. Současná spisovná horní lužičtina však predikativní instrumentál znovu uměle oživila a nacházíme ho dosti často, např.:

Nětko sym ja tam z knjezom „teď jsem tam pánem já“ Iselt 51; *We łacansčcinje a předewšëm w matematice bě wón z mištróm* „v latině a především v matematice byl mistrem“ Iselt 82; *Wysoka skała nad Sprjewju je była ze swědkóm* „byla svědkem“ Kraw. 7; *To tola njeje z wašnjom* „to přece není zvykem“ Bezd. 53.¹⁸

Mnohem zajímavější a nepochybně původní jeví se kongruentní pád predikativního determinantu v postavení při jiných slovesech, většinou synsémantických, v takovýchto případech:

Wón čuješe so wjelk přečiwo wjelkam „cítil se vlkem proti vlkům“ Kraw. 120; *Mjenuje swojeho nana stareho knjeza* „nazývá svého otce starým pánem“ Kraw. 13; *Hólcaj kurještaj cigarety — to čini dorostlych* „(dva) chlapci kouřili cigarety — to dělá dospělým, to dělá člověka dospělým“ Kraw. 53; *Njebudź wowca, hdyž je če Bóh borana stworil* „když tě Bůh stvořil beranem“ (Č. M. S. 1853/54, 41 — Liebsch 120); *Dajće mi žiwej byč, mam džowčičku!* „dejte mi být naživu, nechejte mě naživu“ Bezd. 49.

Poznámka. Jindy však už shodný pád predikativního determinantu z hlediska srovnávacího žádnou osobitost nepředstavuje, sr. *Tak cyle připadne so jemu tuto prašenje njezdaše* „tak docela případná se mu tato otázka nezdála“ Kraw. 131; *Najradšo by choreho činił* „nejraději by dělal nemocného“ Kraw. 147; *Žadyn z nas njeje jeho hdy rozłobjeného abo wobužneho widzał* „nikdo z nás ho nikdy neviděl rozlobeného nebo mrzutého“ Iselt 82. Sluší se ještě připomenout, že výrazovým prostředkem tohoto větného členu bývají navíc ještě formy další, zejm. předložka *za* + akuzativ, shodný pád po spojce *jako*, instrumentál s předložkou *z* a někt. j. Příklady:

Stužach nětko w serbskej wosadě za kantora „sloužil jsem teď v lužické vsi jako kantor, za kantora“ Iselt 147; *Tehdy mějach to wopravdže za zbožol* „tehdy jsem to opravdu pokládal, měl za štěstí“ Iselt 27; *Sym měl wotpohlad, jeho sčinič za rjadowniškeho načolnika* „měl jsem úmysl udělat ho třídním učitelem“ Kraw. 83; ... *zo je „kralowska milosć“ jeho za „Kra-*

¹⁸ O problematice predikativního instrumentálu v lužičtině sr. R. Mrázek, *Sintaksis ruskogo tvoritel'noho*, Praha 1964, 247–248.

lowskeho ekonomiskeho radšičela“ powyšila“ že ho jeho královská milost povýšila na královského ekonomického radu“ Iselt 19; Tehdy čujach so jako najzbožowniši čłowjek na cyłym swěće „cítíl jsem se nejšťastnějším člověkem na celém světě“ Iselt 81; Wón ju připóznawa jako přečelkul „uznává ji za přítelkyni“ Kraw. 131; Stanje so ze slónčkom cyleje wysl „stane se sluncem celé vesnice“ Iselt 101.

6. Velmi cenný archaismus reprezentuje ve sféře predikativního determinantu výrazový typ znějící v znázornění na současné češtině „bezpečni všichni spali“. V ostatních slovanských jazycích se už vesměs změnil na typ *bezpečně všichni spali*, za procesu adverbializace tohoto větného členu, která se odrazila na ztrátě jeho formální kongruence, takže se tu nakonec místo adjektiva objevilo adverbium. Daný hornolužický výrazový způsob má své široké, starobylé ide. paralely, sr. lat. typ *tuti omnes dormiebant*.¹⁹ Příklady:

*Jara sebjewědomy so směješe „příliš sebevědomě se smál“ Kraw. 6; A ničtō njeje tak zahorjeny „haj“ prajit kaž ty tehdy „a nikdo neřekl tak nadšeně „ano“ jako ty tehdy“ Iselt 158; Klosec Jurij, wćipryy na mnje hladajo, so mje prašeše: „K. J., zvědavě na mne koukaje“ Iselt 137; Wón je chětro wotevrjeny wo tebi řečał „mluvil o tobě velmi otevřeně“ Kraw. 140; Zawistni bychu za nimaj šukotali „závistivě by za nimi šuškali“ Kraw. 27; To je wosebite zbožo, halyž dorosćeni tajke přečelstwo chutne bjeru „když dospěli berou takové přátelství vážně“ Kraw. 131; jistou modifikaci tohoto typu už představují případy jako: *Wawrikowe wóčko bě módre naběžalo* „Vavříkovo oko naběhlo domodra, zmodralo“ Kraw. 82.*

7. Predikativně determinující infinitiv, jak jej máme zastoupen v současné češtině (*vidím tě stát, nechal ho čekat*), má ve spisovné horní lužičtině svou responzi v přechodníku, a ten v těchto konfiguracích znamená další významný archaický rys slovanské syntaxe.²⁰ Setkáváme se s ním jednak zčásti po slovesech vnímání (souběžně s infinitivem), jednak po několika slovesech jiných, zvl. *wostać, wostajić, měć, wudźeržać*. Přechodník se tu vesměs více méně adverbializuje a celá konfigurace je zároveň podrobena frazeologizaci; proto také tu nacházíme tvar přechodníku pouze od několika málo sloves. Sr. *Ja widźach tebe při mni stejo* „viděl jsem tě u sebe stát“ Skała 15; *Widźach we woknach dołhe rječazki z dwaceći kołbaskow wisajo* „viděl jsem v oknech viset dlouhé řetězce z dvaceti klobásů“ Iselt 75; *Kejžora na nim sedžo njewidźachmy* „císaře jsme na něm /scil. trůnu/ sedět neviděli“ Iselt 86; *Na wjeršku nan stejo wosta a rjekny: „zůstal otec stát“* Win.-Wj. 55; *Knjeni Rosa wosta sedžo* „paní R. zůstala sedět“ Bezd. 125; *Wostaji ju /scil. knihu/ na komodže ležo* „nechala ji ležet na prádelníku“ Bezd. 40; „Škoda“, *mysli sej Leňka, ale wostaji jón stejo* „ale nechala ji /scil. jedovatou houbu/ stát“ Win.-Wj. 111; *Wučahny wulki běly hłowak, kotryž měješe při scěnje ležo* „vytáhl velký bílý zhlavec, který měl ležet u zdi“ Bezd. 132; *Sym so jemu tónkróc jara džiwała, zo je tak dołho stejo wudźeržał* „velmi jsem se mu tehdy divila, že tak dlouho vydržel stát“ Bezd. 6.

¹⁹ Objevně tyto záležitosti v ide. perspektivách ozřejmil J. Zubatý, *Studie a články II*, 1954, 106n. (původně *Sborn Filol III*, 1912, 120n.). K archaickým dokladům staročeským viz Fr. Trávníček, *Historická mluvnice česká*, III, 138.

²⁰ Sr. R. Večerka, *Syntax aktivních participií v staroslověněštině*, Praha 1961, 57n. — Pro stav hornolužický Liebsch, *Syntax* ..., 168–169.

Poznámka. Přechodníkových obrátů se v současné psané horní lužičtině užívá poměrně hojně;²¹ sr. *Dolho knježk hubu rozdajejo za nim hladaše* „dlouho se za ním statkář díval s otevřenou pusou“ Iselt 13; *Po chódbje čehnješe něchtó písničku hwizdajo* „po chodbě kdosi šel hvízdat je písničku“ Kraw. 50; ... *ale za pluhom stupajo či wšelake mysle schadžeja* „ale když člověk kráčí za pluhem, napadají-ho všelijaké myšlenky“ Iselt 64. Zcela převládají útvary na -o / -jo, kdežto formy minulé na -ši jsou sporadické, např. *Jónu w zymje l. 1914 do korčmy zastupiwiši widžach, kak tu knježk a korčmar při wulkej sčěnowej karče žiuje debato-waštaj* „jednou vstoupiv do krčmy jsem viděl, jak tu statkář a hostinský živě debatují u velké nástěnné mapy“ Iselt 20. A najdeme v horní lužičtině přímo též archaické relikty participia v samostatném predikativním užití, s adjektivní platností, sr. *Dokelž myslach, zo docyla njeprjīdzěš, sym runje ducy domoj* „protože jsem myslel, že vůbec nepřijdeš, jdu právě domů“ Win.-Wj. 126 (sr. s tím též angl. průběhové tvary *I am going home* apod.); *Snano je to cyle njetrjebawši* „snad je to zcela nepotřebné“ Bezd. 56.

8. Zmínkou o predikativním determinantu jsme již vlastně přešli od gramatického jádra věty k jejím složkám expandujícím. Tu je třeba se zastavit hlavně u využívání pádových slovoform jmen.

Na poli pádové skladby je zcela přirozené, že horní lužičtina jakožto jazyk celkově starobylý v nemalé míře zachovala někdejší zřetelnou sémantickou náplň bezpředložkových pádů. To znamená, že leckdy pád bez předložky zde ještě může vyjadřovat ty významy, které se v jiných slovanských jazycích musí vyjadřovat už předložkou + pádem, popříp. kdy byl původní sémanticky motivovaný pád nahrazen pádem jiným.²² Omezím se pouze na několik ilustračních dokladů.

Prostý genitiv vyjadřuje mj. sémantiku ablativní, sr. *Bóle a bóle zdalowaše so hólc nana* „víc a víc se chlapec vzdaloval od otce“ Kraw. 56. Kromě toho se velmi důsledně klade — obdobně s dávným slovanským územ — v záporných konstrukcích; tam měl od původu význam partitivně-generalizující. Vyskytuje se jak v pozici „subjektové“, tak i „objektové“; např. *Z kreje žanoho zboža wurošć njemóže* „z krve žádné štěstí vyrůst nemůže“ Iselt 67; *W Krakecach pak ... njewotpali so ani jeničkeho doměka* „a v K. neshořel ani jediný domeček“ Iselt 59; *Žaneje rjeňšeje wón njenamakaš* „(žádnou) pěknější nenašel“ (Sm. 50, 92 — Liebsch 110).

Dativu dosud někdy přísluší původní význam sémantiky zaměřenostní, ať už prostorové (= „k něčemu“), ať s odstínem zřetelově účelovým (= „pro někoho, pro něco“); např. *Ale ani žiweje duše so jim njeprjibliži* „ale nepřiblížila se k nim ani živá duše“ Bezd. 53; *Běžalo je to holčo do Khróšćic, do Khróšćic sprawnemu rychtarfej* „běželo to děvče do K. k spravedlivému rychtáři“ (Sm. 112, 19.20 — Liebsch 133) — podobný bezpředložkový dativ zná dosud současná srbocharvátština, v měřítku ještě mnohem hojnějším; *Připoložowaše kachlam* „přikládal do kamen“ Kraw. 97; *Nimam žanoh' loža tebi, žanej' hródže konjom* „nemám žádné lože pro tebe, žádnou stáj pro koně“ (Sm. 11, 35—36 — Liebsch 134).

Akuzativ stává v některých okolnostních určeních času a prostoru, kde lze spolu s Fr. Trávníčkem²³ tušit původní nominativ v platnosti nominální výpovědi: *Njedželu měješe Lodowa kralowna službu* „v neděli měla službu“

²¹ Sr. *Otázky slovanské syntaxe I*, Praha 1962, 127 (záznam o diskus. vystoupení H. Schustera-Sewce).

²² Z jiných živých ide. jazyků sluší se upozornit zejména na litevštinu, kde se bezpředložkové sémantické pády dochovaly v míře ještě větší než v lužičtině.

²³ Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině II*, Brno 1931, 167n., 175n.

Bezd. 98; *Jóny hody bě mi dobry rumpodich ból pod hodowny štom kulit* „jednou o vánocích mi vánoční muž naložil míč pod vánoční stromek“ Iselt 80; *Nan je mi wumrjel dołhi čas* „otec mi zemřel před dlouhým časem, je to dlouhý čas“ (Sm. 94, 11 — Liebsch 115); *Hósc nowy so k nim přida a sydže so kónc blida* „nový host se k nim přidal a sedl si na kraj stolu“ (H. Z. Č. M. S. 1870, 25 — Liebsch 114).

Vokativ si zde zachoval svou někdejší morfologickou odlišnost, sr. *knježe* „pane“; *knjez wučerjo* „pane učiteli“; *Richardo, ty hrěšniko* Iselt 87 — při podobném hodnotícím vokativu však osobní zájmeno stává častěji v postpozici, např. *hlupy wosole, ty!*

Instrumentál, ač sekundárním vývojem vždy pouze předložkový, pokračuje ve starobylé sémantice zvl. v dílčím významu příčinném (a to zejm. ve svém tvaru i plurálovém!), prosekutivním, seskupení a srovnání, z jednotlivostí pak v lexikalizovaném užití *sobu* „sám osobně“; např.

A mi z radosću wutroba pukotaše „a mně radostí tlouklo srdce“ Bezd. 69; *Rjekny, zo so někotři hólcy samo hišće ze zlobami bija* „že se někteří chlapani jen ještě ze zlosti, ze zloby perou“ Kraw. 65; *Hladašaj z durjemi na žurlu* „dívali se dveřmi na sál“ Kraw. 20; *Ludžo so z hromadami k durjam čiščachu* „lidé se v houfích tlačili ke dveřím“ Iselt 148; *Lěco cofaše z wětrom* „léto míjelo jako vítr“ Kraw. 12; ... *ale zo sym w Čěskej sobu wojował* „ale že jsem v Čechách osobně bojoval“ Iselt 64.

9. Syntaxe jednoduché věty se konečně dotýká ještě jeden archaický jev spisovné horní lužičtiny, totiž slovosledné postavení komponentů opsaných tvarů preteritálních a kondicionálových, spolu s některými detaily dalšími. Pomocné sloveso *esse* si tu veskrze uchovává své orthotonické postavení, jež je od původu,²⁴ takže současná hornolužická věta po této stránce zcela připomíná slovosledné uspořádání věty staročeské. Následující doklady jsou rozvrženy od dvou skupinek.

a) Věty kladné: *Sym sej črije kupila* „koupila jsem si botky“ Kraw. 27; *Je jeho jara zranila* „velmi ho urazila“ Bezd. 123; *A sy ty nuklam džecel donjest?* „a donesl jsi králíkům jetel?“ Win.-Wj. 57; *Sće, prošu, tón list dóstal?* „dostal jste ten list?“ Bezd. 73; *Sy Čukej pisał dla kožaneje kapy?* — *Sym!* — *Je wotmolwit?* — *Njeje.* „Psal jsi Čukovi o koženou čepici? — Psal! — Odpověděl? — Ne“ Kraw. 129; *Bych wam rady swojej zrěbcaj předał!* „rád bych vám prodal své hřebce“ Iselt 47; *Što měniće, by Panach do was trělał?* „co myslíte, střílel by po vás P.“ Kraw. 147; *By-li so to stało, njebychu móhli meju mjetać* „kdyby se to stalo, nemohli by strhnout májku“ Win.-Wj. 102.

b) Věty záporné: *Wón mi njeje ničo rjekł* „nic mi nefekl“ Kraw. 74; *Na to njejsym tola myslíč chcyła* „na to jsem přece nechtěla myslet“ Bezd. 87; *Brigita njeje směła sobujěć* „B. nesměla jet spolu“ Kraw. 94; *Hišće ženje sej Američanow prawje wobhladała njeběch* „ještě nikdy jsem si pořádně Američany neprohlédla“ Bezd. 104; *Njeby so hižo bojał* „už by se nebál“ Kraw. 88; *Ja sam njebych prosył* „já sám bych neprosil“ Kraw. 115; *Tón sej hižo njeby móhła na głowu stajić!* „ten bych si už nemohla postavit na hlavu“ Bezd. 99.

²⁴ Od původu totiž, jak známo, opsané perfektum bylo útvarem nikoli morfologickým, nýbrž syntaktickým: *jsem přišel* vlastně znamenalo „jsem přišlý“, tj. byla to spona + adjektivum.

Nejsou enklitikami ani některé tvary pronominální, včetně reflexivního zájmena osobního; sr. *Hdyž Erna přidžže, so mi hnydom lubješe* „hned se mi líbila“ Bezd. 29; *Tón druhí pódla njeho jenož steješe a so směješe* „ten druhý vedle něho jenom stál a smál se“ Bezd. 109; *Mi so njecha* „nechce se mi“ Kraw. 74.

10. Tím jsme vyčerpali nástin těch syntaktických fakt, která jsou z hlediska archaicnosti spisovné horní lužičtiny zvláště zajímavá. Šlo opravdu jen o ne-soustavné, výběrové upozornění na některé útržky syntaxe jednoduché věty. Řada detailů dalších, z hlediska srovnávacího rovněž snad pozoruhodných, zůstala nedotčena. Stranou byla úmyslně ponechána syntax souvětí — k ní pouze rámcově připomínáme, že hluz. dosud jako málokterý slovanský jazyk velmi důsledně zachovává starý formální rozdíl mezi spojovacími slovy interogativními a relativními.²⁵

*

Závěr: Horní lužičtina, jako jeden z periferních (a nadto v enklávě žijících) malých slovanských jazyků, zachovala si ve své gramatické stavbě řadu archaic- kých rysů. Vedle toho ovšem byla v určité míře zasažena infiltrací cizího adstrátu, a té se spisovný jazyk tu více, tu méně i bránil. Stratifikace prvků domácích, jmenovitě pak archaic- kých, od některých prvků neslovanských není však celkem obtížná. Po stránce syntaktické mají tyto archaic- ké jevy, v systému spisovné lužičtiny dosud zakotvené, nemalý význam především pro badatele ve srovnávací slovanské skladbě.

Seznam zkratk exerpovaných textů

- Bezd. — Zdeňka Bezděková, *Rěkachy mi Leni*, překl. z češtiny do lužičtiny (přeložila K. Malinkowa), Budyšin, Domowina 1964, 159 stran; čes. originál *Ríkali mi Leni*, Praha, Stát. nakl. dět. knihy, 1962.
- Bog.—Hórn.— W. Bogusławski—M. Hórník, *Historija serbskeho naroda*, Budyšin 1884.
- Iselt — Richard Iselt, *Bitwa w serbskej korčmje*. Budyšin, Domowina 1962, 172 stran.
- Kraw. — Juriј Krawža *Módre listy*. Budyšin, Domowina 1962, 155 stran.
- J. Now. — Józef Nowak, *Swobody njewjesta*. Swjedženska hra w 5 wobrazach. Volk und Wissen, Ludowy nakład, Berlin 1954.
- M. Now. — Měrćin Nowak—Njehorński, *Po serbskich pučach*. Budyšin 1937, Serbska ludowa knihownja.
- Skała — Jan Skała, *Škrě* (Zběrka z lubosće khlwilow), Budyšin 1923 (priwatny čišć).
- Win.—Wj. — H. Winarjec—J. Wjela, *Naša čitanka za 2. lětnik*. Volk und Wissen, Ludowy nakład, Berlin 1954.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ АРХАИЗМЫ ВЕРХНЕЛУЖИЦКОГО ЯЗЫКА

Цель статьи — обратить внимание на несколько архаических явлений в синтаксисе простого предложения литературного верхнелужицкого языка и таким образом выдвиг- нуть большое значение синтаксических данных этого языка для сравнительного изуче- ния славянского синтаксиса, а особенно для всестороннего познания исторического

²⁵ Viz J. Bauer, *K specifickým rysům ve stavbě lužickoserbského souvětí*, Přinoški k serb- skemu řečespytej, Budyšin 1968, 349—350.

развития синтаксиса чешского языка. Сначала отмечаются предварительные методологические параметры, связанные с общей проблематикой верхнелужицкого литературного языка и со стратификацией его синтаксических явлений (гл. обр., роль заимствований из немецкого языка).

Конкретные архаические факты, на которых автор в дальнейшем останавливается, следующие:

а) В неопределенно-личных предложениях сказуемое получает, между прочим, форму 3-го л. ед. ч. мужского рода, напр. *jelizo by wucho k durjam tǔbšii* „если бы прижать ухо к двери“.

б) Неопределенный неодушевленный субъект нередко остается имплицитным, словесно не выраженным, напр. *bě so tuž zarobało* „дело, значит, уже началось“. Тем самым происходит формальная нейтрализация с безличными предложениями — в литературном языке здесь тоже никакого „пустого“ грамматического подлежащего не ставится, напр. *před wobotaj so mi zabŕi* „у меня перед глазами потемнело“.

в) Область сказуемого в отношении архаичности привлекает интерес не только в категории глагольного времени (сохранение простых форм прошедшего времени), но особенно глагольного наклонения (следы древнего взаимодействия семантики индикативности и кондициональности в некоторых контекстах с формами изъявительного наклонения) и глагольного залога (широкий функциональный диапазон возвратно-страдательных форм).

г) В глагольно-именном сказуемом именная часть нередко еще подчиняется правилу полного грамматического согласования с господствующим членом, напр. *wón šu ješe so wjelk* „он чувствовал себя волком“, *Bóh je še stwořil hogana* „Бог сотворил тебя бараном“.

д) Отчасти сохраняется адъективный предикативный определитель в таких позициях, где другие славянские языки ставят обычно уже наречие, типа *jağa sebewědomu so změješe* „он очень самонадеянно посмеивался“.

е) Постановка деепричастий нескольких глаголов в поле синтаксической зависимости от глаголов смыслового восприятия и некоторых других, напр. *widžach tebe při mni stejo* „я видел тебя стоящей подле меня“, *wosta sedžo* „он остался сидеть“.

ж) При выражении второстепенных членов, представляющих факультативные распространители предложения, ряд архаизмов связан с употреблением падежей без предлогов — в общем можно сказать, что в них сохраняется большая примесь конкретной адвербиальной семантичности, напр. *hólc zdalowaše so papa* „мальчик удалялся от отца“.

з) При порядке слов соблюдается древнее орфотоническое местоположение форм вспомогательного глагола *быть* (и некоторых других словоформ), ср. *sum sej šije kupila* „я купила себе ботинки“.